

INFORME DE RECERCA

Núm. 16 - 2018

Informe de Investigación
Research Report

Fotografia i història de l'educació.

Deu anys de recerca
en el Grup d'Estudis
d'Història de l'Educació
de la UIB

Irie

Institut de Recerca
i Innovació Educativa

UIB - GOIB

INFORME DE RECERCA

Fotografia i història de l'educació.

Deu anys
de recerca
en el Grup d'Estudis
d'Història
de l'Educació
de la UIB

UIB-GOIB

Institut de Recerca
i Innovació Educativa

Grup d'Estudis d'Història de l'Educació

Títol

Fotografia i història de l'educació. Deu anys de recerca en el Grup d'Estudis d'Història de l'Educació de la UIB

Título

Fotografía e historia de la educación. Diez años de investigación en el Grupo de Estudios de Historia de la Educación de la UIB

Title

Photography and history of education. Ten Years of Research by the History of Education Research Group at the UIB

Autors

Francisca Comas Rubí
Bernat Sureda García

Data de realització

Desembre 2017

Idioma

Català

Pàgines

21

ISSN

2340-2601

DOI

xxxxxxxxxxxxx

Aquesta col·lecció d'informes recopila i presenta els resultats de les investigacions realitzades per l'Institut de Recerca i Innovació Educativa (IRIE) de la Universitat de les Illes Balears i la Conselleria d'Educació, Cultura i Universitats del Govern de les Illes Balears.

Aquest informe de recerca del grup d'Estudis d'Història de l'Educació està subjecte a una llicència de Reconeixement –No Comercial– Sense Obra Derivada 3.0 de Creative Commons. Podeu copiar-lo, distribuir-lo i comunicar-lo públicament sempre que en citeu els autors i la institució responsable – Grup d'Estudis d'Història de l'Educació . Institut de Recerca i Innovació Educativa (IRIE) –. No se'n permet l'ús comercial ni l'obra derivada. Vegeu les característiques de la llicència a: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Per a citar aquest informe:

Comas, F.; Sureda, B. (2018). Fotografia i història de l'educació. Deu anys de recerca en el Grup d'Estudis d'Història de l'Educació de la UIB. A IRIE (2018), *Informes de recerca en educació. Illes Balears 2018*. Palma: Institut de Recerca i Innovació Educativa. Obtingut del lloc web: <http://www.irie.uib.cat>

Índex

Resum	4
Paraules clau	4
Resumen	4
Palabras clave	4
Abstract	4
Keywords	4
Introducció	5
Els projectes de recerca desenvolupats	6
Actuacions realitzades	8
Difusió dels resultats dels projectes	10
Publicacions derivades del projecte Changes and continuities in education through the image: a different look about the process of New Education. The case of the Balearic Islands (1900-1939), HUM2007-61420	10
Publicacions derivades del projecte The inventory and study of collections of photographic sources related to the history of education in Mallorca (1939-1990), EDU2011-23831	12
Publicacions derivades del projecte Published Photographs as a Representation of Changes and Continuities in Schooling, EDU2014-52498-C2-2-P	17

Resum

Des de l'any 2007 el Grup d'Estudis d'Història de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears (UIB) treballem en l'estudi i l'ús de la fotografia com a font històrica educativa. Dins aquesta línia de recerca hem executat diversos projectes de recerca que han aportat resultats interessants tant per a la història de l'educació com per a la historiografia. S'han explorat nous models d'interpretació de les imatges com a fonts històriques i no com a simples il·lustracions. En aquest informe de recerca, i amb l'objectiu que el lector es faci una idea de l'aportació del Grup d'Estudis d'Història de l'Educació, s'exposaran els projectes desenvolupats entre els anys 2007 i 2017, els objectius que els motivaren, els resultats obtinguts de la recerca en forma de publicacions, i les actuacions realitzades entorn de la localització, conservació i difusió de les fotografies com a fonts per a la història de l'educació i com a elements patrimonials de gran valor.

Paraules clau

fotografia, història de l'educació, patrimoni escolar, historiografia, fonts històriques

Resumen

Desde el año 2007 el Grupo de Estudios de Historia de la Educación de la Universidad de las Islas Baleares (UIB) trabajamos en el estudio y el uso de la fotografía como fuente histórico-educativa. Dentro de esta línea de investigación hemos ejecutado varios proyectos de investigación que han aportado resultados interesantes tanto para la historia de la educación como para la historiografía. Se han explorado nuevos modelos de interpretación de las imágenes como fuentes históricas y no como simples ilustraciones. En este informe de investigación, y con el objetivo de que el lector se haga una idea de la aportación del Grupo de Estudios de Historia de la Educación, se expondrán los proyectos desarrollados entre los años 2007 y 2017, los objetivos que los motivaron, los resultados obtenidos de la investigación en forma de publicaciones, y las actuaciones realizadas en torno a la localización, conservación y difusión de las fotografías como fuentes para la historia de la educación y como elementos patrimoniales de gran valor.

Palabras clave

fotografía, historia de la educación, patrimonio escolar, historiografía, fuentes históricas

Abstract

Since 2007, the History of Education Study Group at the University of the Balearic Islands has worked on studying and using photography as a source of historical-educational information. Within this line of research, we have carried out various projects that have produced interesting results, both with respect to the history of education as well as historiography. Rather than serving as mere illustrations, we have come up with new models for interpreting images as sources of historical information. So that the reader can have a better idea of the contributions that the History of Education Study Group has made, we provide details, in this research report, on the projects that we carried out between 2007 and 2017, the objectives behind the projects, the results that were obtained in the form of publications, and the actions that were taken regarding finding, conserving, and disseminating the photographs as sources of information on the history of education and as highly valuable pieces of heritage.

Keywords

photography, history of education, school heritage, historiography, historical sources

Introducció

Fotografia i història de l'educació.

Deu anys de recerca en el Grup d'Estudis d'Història de l'Educació de la UIB¹

La utilització de la fotografia com a font històrica, tant per a la història general com específicament per a la de l'educació, ha motivat al llarg de les darreres dècades nombrosos estudis i debats. Fou considerada, des dels seus orígens, com a testimoni visual objectiu d'un fet o moment del passat, i utilitzada com a tal per il·lustrar o reforçar el text escrit. Existí, durant moltes dècades, la tendència a pensar que la fotografia reflectia quelcom real i objectiu. Avui dia, però, hom està d'acord que, com qualsevol altra font, la fotografia pot ser analitzada, interpretada i fins i tot descodificada. Cert és que conté elements, objectes, espais o persones l'existència dels quals queda verificada gràcies a la imatge. Com digué Barthes, la fotografia pot mentir sobre el sentit d'una cosa, però no sobre la seva existència². Hi ha, per tant, elements preexistents a qualsevol instantània, que són clarament objectius, però com a fonts històriques, analitzades i interpretades degudament, ens poden donar molta més informació que no pas aquesta. Darrere de cada fotografia hi ha molts elements, personals, institucionals o socials, que l'han condicionada. No tot es fotografia ni en tot moment. Com qualsevol producte social, com bé apuntava Bourdieu, el que es considera en un moment donat fotografiable és fruit d'un consens al qual s'arriba a partir d'interessos, voluntats i fins i tot patrons socials preestablerts³.

Des de fa deu anys, des del Grup d'Estudis d'Història de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears (UIB) [<http://gedhe.uib.cat/>] treballem, com a principal línia de recerca, en l'estudi i l'ús de la fotografia com a font històrica educativa. La nostra trajectòria en aquest àmbit començà l'any 2007, quan plantejàrem un primer projecte de recerca en el qual la fotografia havia de ser la principal font per a l'anàlisi dels canvis i les continuïtats en educació durant el primer terç del segle XX. Motivà la nostra curiositat tota una sèrie de treballs previs, desenvolupats a nivell internacional i pioners en aquesta línia temàtica, que la professora María del Mar del Pozo donà a conèixer per primera vegada a Espanya a través d'un interessant article publicat a *Historia de la Educación*. La doctora Del Pozo presentava un estat de la qüestió sobre el debat que la utilització

1. Aquest informe de recerca s'ha elaborat en el marc del projecte La fotografía publicada como representación de los cambios y las continuidades en la cultura escolar (1900-1970) , EDU2014-52498-C2-2-P, finançat en el Programa Estatal de Fomento de la Investigación Científica y Técnica de Excelencia, Subprograma Estatal de Generación de Conocimiento, Ministerio de Economía, Industria y Competitividad (AEI/UE).

2. Barthes, R. (1989) *La cámara lúcida. Nota sobre la fotografía*. Barcelona, Paidós.

3. Bourdieu, P. (1989) *La fotografía: un arte intermedio*. México, Nueva Imagen.

de les fotografies com a fonts havia suscitat en l'àmbit internacional, així com sobre els primers treballs històrics educatius publicats sobre el tema⁴. Amb l'aportació de Gaulupeau, Chassagne i Bassargette, l'any 1986, a la revista *Histoire de l'Éducation* com a antecedent, l'any 1998 la vintena edició de la International Standing Conference of the History of Education, celebrada a Lovaina, tractà sobre l'element visual en la configuració de l'espai educatiu a través de la història. A partir d'algunes de les comunicacions presentades a Lovaina, l'any 2000 la revista internacional *Paedagogica Historica* dedicà el seu primer volum a un monogràfic titulat *The History of Education and the Challenge of the Visual*. L'interès per aquesta temàtica s'estengué, durant la conferència anual de l'European Educational Research Association, celebrada a Finlàndia, en què es varen debatre els avantatges i els inconvenients de fer ús de les imatges fotogràfiques com a fonts històriques per a la recerca del passat educatiu, i algunes de les aportacions es varen publicar a la revista *History of Education*.

A l'article esmentat de María del Mar del Pozo s'explicava també la polèmica iniciada internacionalment sobre si la fotografia com a font era capaç d'aportar nova informació rellevant a la recerca històrica educativa. Aquesta qüestió encetà un interessant debat historiogràfic que, en el nostre grup, serví de punt de partida per al desenvolupament d'una nova línia de recerca.

A continuació s'exposaran els projectes de recerca desenvolupats i els objectius que els motivaren, les actuacions realitzades i els resultats obtinguts, amb l'objectiu que el lector es faci una idea de l'aportació historiogràfica que anem fent partint de la imatge fotogràfica com a font històrica.

Els projectes de recerca desenvolupats

el primer projecte de recerca que el Grup d'Estudis d'Història de l'Educació desenvolupà sobre fotografia i història de l'educació tenia per títol "Cambios y continuidades en educación a través de la imagen: una mirada distinta sobre el proceso de renovación educativa. El caso de Baleares (1900-1939)" [Changes and continuities in education through the image: a different look about the process of New Education. The case of the Balearic Islands (1900-1939)] (HUM2007-61420). Aquest projecte va rebre finançament del Ministeri de Ciència i Innovació dintre del Pla nacional R+D+I 2004-2007. L'equip investigador, dirigit per Francesca Comas Rubí, va estar format per professors de la UIB de procedència multidisciplinària: Bernat Sureda Garcia i Xavier Motilla Salas, des de la història de l'educació; Gabriel Janer Manila, des de l'antropologia de l'educació; Ramon Bassa Martín, des de la didàctica, i Maria Josep Mulet Gutiérrez, des de la història de l'art.

A aquest primer projecte, executat entre els anys 2008 i 2011, el seguí un segon que, si bé no era estrictament parlant continuïtat del primer, compartí amb ell molts dels objectius generals proposats. Aquest segon projecte, dirigit novament per Francesca Comas Rubí i integrat per un equip específic d'especialistes en història de l'educació de la UIB (Bernat Sureda Garcia, Xavier Motilla Salas i Sara González Gómez) i un becari FPI vinculat al projecte (Gabriel Barceló Bauzà), portà per títol "Inventario y estudio de las colecciones de fuentes fotográficas para la historia de la educación en Mallorca (1939-1990)" [The inventory and study of collections of photographic sources related to the history of education in Mallorca (1939-1990)] (EDU2011-23831), s'executà

4. Del Pozo Andrés, M.M. (2006) «Imágenes e historia de la educación: construcción, reconstrucción y representación de las prácticas escolares en el aula». *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria* (Salamanca), 25, pàg. 291-315.

entre els anys 2012 i 2014, i va rebre finançament del Ministeri de Ciència i Innovació dintre del Pla nacional R+D+I 2008-2011.

Tot i que estudiaven diferents períodes de temps, ambdós dins la mateixa època, i que el segon projecte estava més específicament centrat en l'illa de Mallorca (a diferència del primer, que abraçava totes les illes Balears), podem parlar d'objectius comuns, adreçats a:

- Localitzar i analitzar documentació fotogràfica de temàtica històrica educativa en arxius públics i privats tant especialitzats com generals, fons escolars, col·leccions privades, premsa il·lustrada, etc.
- Utilitzar la fotografia com a font documental per a la interpretació històrica i educativa, no només com a recurs il·lustratiu.
- Desenvolupar estratègies o models d'anàlisi de la fotografia com a font històrica capaç de construir discursos.
- Lligar els resultats de la recerca amb la millora i la innovació de la docència universitària.
- Col·laborar en la conservació de la fotografia com a bé patrimonial, així com en la difusió del seu valor tant entre la comunitat educativa com entre la societat en general.

Partint d'aquest marc general, amb el primer projecte, a part de localitzar i analitzar documentació fotogràfica sobre educació a Balears i col·laborar a conservar-la, es va fer ús de la fotografia com a font per intentar aportar una visió distinta i/o complementària del que fou el procés de renovació educativa a Espanya des de finals del segle XIX fins a la Guerra Civil. En el marc del segon projecte explicat, a part dels objectius genèrics de localització, estudi, inventari i conservació, el que es pretenia era analitzar els canvis i les continuïtats en educació des de la Guerra Civil fins a la LOGSE a través de la fotografia.

Un tercer projecte, aquest cop desenvolupat en coordinació amb altres universitats espanyoles (Universitat d'Alcalá de Henares i Universitat Complutense de Madrid), acaba de completar aquests deu anys de recerca històrica educativa a partir de la imatge fotogràfica. Es tracta del projecte titulat "La fotografía publicada como representación de los cambios y las continuidades en la cultura escolar (1900-1970)" [Published Photographs as a Representation of Changes and Continuities in Schooling] (EDU2014-52498-C2-2-P), subprojecte del projecte titulat "Renovación y tradición escolar en España a través de la fotografía (1900-1970)" [Educational Progressivism and School Tradition in Spain through Photography (1900 - 1970)], conegut amb l'acrònim MIRADAS [REGARDS], i coordinat per la doctora María del Mar del Pozo (Universitat d'Alcalá de Henares). L'equip investigador l'han format Francisca Comas Rubí i Bernat Sureda Garcia, com a investigadors principals, i Xavier Motilla Salas i Sara González Gómez. L'equip de treball ha estat integrat per professorat de la UIB: Llorenç Gelabert Gual i Gabriel Barceló Bauzà, i investigadors d'universitats estrangeres: Maria Augusta Martiarena (Insituto Federal de Educação, Brasil) i Ernesto Candeias Martins (Instituto Politécnico de Castelo Branco, Portugal). En aquest sentit, el Ministeri també ha reconegut la capacitat formativa del nostre equip de recerca concedint-nos novament una beca predoctoral associada al projecte, de la qual actualment gaudeix Avelina Miquel Lara.

Mantenint els objectius comuns dels dos projectes anteriors, en aquest tercer, d'una banda, no hem plantejat una delimitació geogràfica de l'estudi sinó que l'obrim a tot l'Estat i, de l'altra, ens hem centrat en la fotografia publicada, entenent que la imatge fotogràfica publicada, sobretot la relacionada amb el món escolar, evidencia en molts casos una intenció molt més propagandística que no documental. En moltes ocasions es pretén mostrar més una escola idealitzada que no

pas la veritable i quotidiana, cosa que amplia la perspectiva d'anàlisi a l'estudi de com s'han anat configurant diferents cultures escolars al llarg del segle XX. Aquest projecte ha aportat informació historicoeducativa nova i complementària sobre el període estudiat a Espanya. A la vegada, ha posat en evidència, a través de nous models d'anàlisi iconogràfica, i comparant-los amb els que es deriven de l'anàlisi d'altres categories de fotografies relacionades amb el món escolar, el potencial de la fotografia publicada i, per tant, difosa socialment, com a font històrica per a l'estudi de la cultura escolar. A més, aquest projecte ha participat en el debat historiogràfic sobre aquest tema en general en l'àmbit internacional i l'ha enriquit. Els resultats del projecte també potencien el reconeixement d'aquestes fotografies com a part del nostre patrimoni històric educatiu utilitzant-les com a font per a la investigació i la innovació docent.

Els objectius d'aquest darrer projecte han estat:

- Localitzar, analitzar i comparar fotografies escolars del període objecte d'estudi a través de publicacions il·lustrades de difusió estatal, establint gèneres i subgèneres segons temàtiques, interessos, etc.
- Aportar elements i categories d'anàlisi de les fotografies amb l'objectiu de generar coneixements metodològics i historiogràfics nous i/o complementaris a partir dels resultats de la investigació.
- Generar i divulgar coneixements històrics nous i/o complementaris sobre l'evolució de la cultura escolar a Espanya a través de la construcció i la difusió de discursos iconogràfics.
- Contribuir a conscienciar sobre la importància de la conservació i la identificació de les fotografies i el seu valor didàctic i patrimonial.
- Promoure la transferència de coneixements en els àmbits social i/o institucional, que puguin tenir incidència en el teixit productiu i, en concret, en activitats empresarials relacionades amb els productes culturals.

Actuacions realitzades

A través dels tres projectes, s'ha dut a terme una important tasca de localització d'imatges fotogràfiques de temàtica educativa tant a Balears, a través de diferents recursos, com en l'àmbit estatal, a través de la premsa il·lustrada.

Partint de la consideració que la fotografia no és tant un testimoni visual espontani de «què va passar», sinó la conseqüència dels esforços per construir un discurs narratiu, la nostra tasca no s'ha centrat només a localitzar i inventariar fotografies, sinó sobretot a apropar-nos a possibles models d'interpretació de les fotografies. Hem intentat combinar elements procedents de la metodologia historicoeducativa, historicoartística i documentalista, entenent-los com a adaptacions obertes i flexibles del mètode científic a la investigació historiogràfica. Les imatges localitzades s'han seleccionat pel seu valor documental segons criteris de rellevància, representativitat i originalitat, i a partir d'aquí se n'ha fet una doble anàlisi: externa i interna.

Amb l'anàlisi externa s'han intentat determinar qüestions com el context en el qual es van fer les fotografies (des de circumstàncies tècniques fins a històriques), l'autor, la motivació, etc. L'anàlisi interna, d'altra banda, ha intentat interrelacionar les competències iconogràfiques, narratives i enciclopèdiques de cada imatge.

Els resultats d'aquesta tasca s'han difós entre la comunitat científica en forma de llibres, articles i comunicacions a congressos o jornades especialitzades. Una llista completa se'n pot consultar aquí, en forma d'inventari. Hem aportat nombrosos articles que donen a conèixer fons fotogràfics interessants des del punt de vista historicoeducatiu fins ara inèdits (arxius públics i privats, fons particulars, fons escolars, col·leccions, etc.). També hem publicat estudis històrics concrets sobre temàtiques educatives i escolars diverses en què s'han fet servir les fotografies com a principals fonts. Alguns d'aquests estudis ens han apropiat al paper de la premsa il·lustrada i la fotografia en la difusió en general de pràctiques pedagògiques renovadores al llarg del segle XX, com les colònies escolars o l'escoltisme. Hem aportat treballs sobre la influència d'aquesta premsa en la difusió de mètodes d'Escola Nova, com el de Maria Montessori o el d'Émile-Jacques Dalcroze, així com en la difusió i fins i tot la propaganda de projectes educatius en períodes determinants, com la Guerra Civil, la postguerra, o el darrer franquisme (Llei de 1970). S'ha analitzat com la fotografia ha ajudat a construir discursos iconogràfics entorn de l'educació, l'escola i la infància al llarg del segle XX.

La diversitat d'estudis concrets elaborats a partir de fotografies sobre temàtiques historicoeducatives ens ha permès també reflexionar historiogràficament sobre el valor de la fotografia com a font històrica. En aquest sentit, s'han aportat nombroses publicacions (inclosos monogràfics de participació i difusió internacional que s'han convertit en referent sobre aquest tema) en les quals es reflexiona sobre aquest tema partint de l'experiència pràctica d'haver fet servir les imatges fotogràfiques com a fonts.

Quant a la formació predoctoral becada dins els projectes, a hores d'ara el nostre grup acredita la direcció de dues tesis, una de les quals ja està conclusa. Gabriel Barceló, becari FPI lligat al segon projecte de recerca del grup, va defensar la tesi el juny de 2017, i va obtenir excel·lent cum laude. La tesi porta per títol "La enseñanza primaria en Mallorca (1939-1949). Cultura y prácticas escolares". Es tracta d'una tesi per compendi de publicacions, la primera defensada en aquest format dintre de l'àmbit de la història de l'educació a Espanya. Avelina Miquel, que gaudeix d'una altra beca de formació predoctoral lligada al darrer projecte de recerca del grup, es troba actualment a meitat del període formatiu. La seva tesi té com a objectiu l'anàlisi de la premsa il·lustrada del bàndol republicà durant la Guerra Civil, en concret la premsa publicada expressament per al combatent coneguda com a *premsa de guerra*. Aquest tipus de premsa fa servir en moltes ocasions imatges d'infància, escola i educació (tant d'infants com d'adults) al servei de la construcció de discursos propagandístics i ideològics. Els usos d'aquestes fotografies i els elements iconogràfics utilitzats per construir discursos suposaran, un cop acabada la tesi, que també es presentarà en forma de compendi de publicacions, una aportació històrica i metodològica molt important.

D'altra banda, conscients de la necessitat d'innovar la docència universitària, hem intentat que l'ensenyament de continguts historicoeducatius dins la UIB es beneficiï dels resultats dels nostres projectes de recerca. Per aquest motiu, hem implicat els nostres alumnes en projectes d'innovació docent entorn de la localització, l'anàlisi, la conservació i la difusió de fotografies educatives. El nostre grup de recerca ha rebut, durant els darrers deu anys, ajuts de la UIB per desenvolupar projectes adreçats a la millora de la qualitat docent. El primer projecte (curs 2011-2012), dirigit per Bernat Sureda, portava per títol "Creació d'un entorn virtual historicoeducatiu per a l'autoaprenentatge", i consistí a possibilitar, a través de la plataforma Moodle, l'accés de l'alumnat dels graus de Pedagogia, d'Educació Social i de Mestre a un entorn d'autoaprenentatge a través d'imatges fotogràfiques. Un segon projecte, titulat "Una fotografia, una història", i dirigit per Xavier Motilla durant el curs 2012-2013, tingué com a fruit la creació d'una exposició centrada en la divulgació, partint del reclam de la fotografia, de fragments del nostre passat educatiu (aquesta exposició es pot visitar virtualment a: <http://gedhe.uib.cat/Exposicions/projete/>).

Els projectes desenvolupats durant els cursos 2015-2016 i 2016-2017 també donaren com a fruit dues exposicions. A través del projecte titulat "Taller de l'historiador: entre fotografies escolars, records i memòria", dirigit per Sara González, s'organitzà una exposició de pòsters en què es combinava imatge i memòria. La darrera exposició organitzada pel Grup d'Estudis d'Història de l'Educació juntament amb l'AMEIB (Arxiu i Museu de l'Educació de les Illes Balears), en el marc del nostre tercer projecte de recerca sobre fotografia i del projecte d'innovació docent titulat "Elaboració d'una exposició sobre l'escola en el primer franquisme", ha donat lloc a una exposició itinerant titulada *L'escola franquista*, que ja ha recorregut diversos municipis de Mallorca.

Que l'objectiu dels projectes d'innovació docent combini la localització, la preservació i la difusió de la fotografia educativa no és casual. Un dels principals motius present en tots els nostres projectes de recerca, com ja hem dit, és la preservació del patrimoni històric educatiu. En aquesta mateixa línia s'emmarca la nostra participació en la celebració d'aniversaris escolars, coordinant exposicions i publicacions commemoratives en les quals la fotografia ha tingut un lloc rellevant. Amb motiu de la celebració dels 175 anys de la creació de l'Escola Annexa, s'inaugurà una exposició titulada *L'Escola de Pràctiques, 175 anys d'història*, que es pot visitar virtualment a través de la web del nostre grup http://gedhe.uib.cat/Exposicions/escola_practiques/. Hem participat també en el centenari de la creació de la primera escola graduada de Palma, del qual sortí un llibre commemoratiu que coordinà Francisca Comas, i que conté un interessant recull gràfic. L'editorial comercial catalana Efadós ens convidà a participar en el seu projecte anomenat "L'Abans". Es tracta d'una publicació en fascicles col·leccionables de la història de la ciutat de Palma a través d'imatges fotogràfiques. Des del nostre grup coordinarem la secció dedicada a educació i ensenyança a Palma entre 1879 i 1975. Seleccionarem més de tres-centes fotografies de diferent procedència, localitzades gràcies a la tasca duta a terme pel nostre grup en el marc dels projectes de recerca sobre fotografia, que ara no només formen part d'aquesta obra, sinó que també estan dipositades en versió digital a l'arxiu de l'Ajuntament de Palma, iniciativa que permet tant conservar-les com consultar-les públicament.

Difusió dels resultats dels projectes

A continuació, presentarem el recull de tots els articles, llibres, capítols de llibres i comunicacions presentades a congressos i publicades en actes.

Publicacions derivades del projecte *Changes and continuities in education through the image: a different look about the process of New Education. The case of the Balearic Islands (1900-1939)*, HUM2007-61420

Llibres i capítols de llibre

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat. «L'Escola de Pràctiques. Memòria gràfica», COMAS RUBÍ, Francisca; Oliver Jaume, Jaume (Coord.): *L'Escola Annexa. 175 anys de formació pràctica de mestres a les Illes Balears (1835-2010)*. Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner Editor [L'Arjau, 18], 2010, 231 - 264.

COMAS RUBÍ, Francisca; OLIVER JAUME, Jaume (coord). *L'Escola Annexa. 175 anys de formació pràctica de mestres a les Illes Balears (1835-2010)*. Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner Editor, [L'Arjau, 18], 2010.

Articles científics

COMAS RUBÍ, Francisca; SUREDA GARCÍA, Bernat. «Photography and propaganda of the Maria Montessori method in Spain (1911-1931)», *Paedagogica Historica*, vol 48 (4), (2012), 571-587 URL: <http://dx.doi.org/10.1080/00309230.2011.633924>

COMAS RUBÍ, Francisca (coord.) *Educació i Història. Revista de Història de l'Educació*, Monogràfic sobre Fotografia i història de l'educació, 15, enero-junio 2010. URL: <http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000108%5C00000083.pdf>

COMAS RUBÍ, Francisca. «Fotografia i història de l'educació = Photography and History of Education», *Educació i Història. Revista de Història de l'Educació*, 15, enero-junio, (2010), 11-17. URL: <http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000108%5C00000083.pdf>

COMAS RUBÍ, Francisca; MARCH MANRESA, Miquel; SUREDA GARCIA, Bernat. «Les Pràctiques educatives de l'escoltisme de Mallorca durant la dictadura franquista a través de les fotografies», *Educació i Història. Revista de Història de l'Educació*, 15, enero-junio, (2010), 195-226. URL: <http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000108%5C00000092.pdf>

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCÍA, Bernat. «Iconografía y representación gráfica de las colonias escolares de la Diputación de Baleares. Una aproximación a través del análisis de las fotografías de las memorias». *Revista Española de Pedagogía*, 250, septiembre-diciembre, (2011), 445-462. URL: <http://revistadepedagogia.org/vol.-lxxix-2011/n%C2%BA-250-septiembre-diciembre-2011/>

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCÍA, Bernat. «Reptes, perspectives i possibilitats del patrimoni fotogràfic digital per a la història i el museisme educatiu», *Revista Educació i Cultura*, 22, (2011), 7-20. URL: <http://www.raco.cat/index.php/EducacioCultura/article/view/253937/340723>

MOTILLA SALAS, Xavier «Imagen y proyección pública de las colonias escolares de la Menorca de principios del siglo XX. Una aproximación a través del análisis de la prensa y las fotografías», *Foro de Educación*, 13, (2011), 123-138. URL: <http://www.foroeducacion.com/numero13/009.pdf>

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCÍA, Bernat «Iconografía de la modernització. Una mirada a la història de l'educació a Mallorca a partir de les fotografies (1900-1936)», *Historica.cat, Revista Digital d'Història*. Online 31-05-2010. URL: <http://www.historica.cat/?p=2738>

Comunicacions presentades a congressos (publicades)

AGUILÓ, Catalina; COMAS, Francisca; MULET, Maria Jesús, «El projecte de recerca "Cambios y continuidades en educación a través de la imagen". La imatge com a eina documental». *Actes de les 11es Jornades Antoni Varés d'Imatge i Recerca*. Girona: Ajuntament de Girona, Servei de Gestió Documental, Arxius i Publicacions (SGDAP), 2010, 116-118. URL: http://www.girona.cat/sgdap/cat/jornades_actes.php

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCÍA, Bernat, «Internet en la conservación del patrimonio visual. Ventajas, dificultades y posibles líneas de actuación». COLLELLEDMONT, E.; PADRÓS, N.; CARILLO, I. (coord.) *Memoria, ciudadanía y museos de educación*. Vic: Universitat de Vic, MUVIP, Càtedra Unesco Dones, 2010, 78-87.

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCÍA, Bernat. «La formació del magisteri femení a les Illes Balears fins a la II República en imatges». *Dones i educació. XIX Jornades d'Història de l'Educació*. Olot: Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca (PEHOC), Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana (IEC), 2010, 135-149.

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCÍA, Bernat «El Guiatge catòlic de Mallorca als anys seixanta del segle XX. Aportacions al seu estudi a partir d'un diari personal i de les fotografies». *Dones i educació. XIX Jornades d'Història de l'Educació*. Olot: Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca (PEHOC), Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana (IEC), 2010, 251-265. URL: http://www.girona.cat/sgdap/cat/jornades_actes.php

Publicacions derivades del projecte *The inventory and study of collections of photographic sources related to the history of education in Mallorca (1939-1990)*, EDU2011-23831

Llibres i capítols de llibre

COMAS RUBÍ, Francisca (coord.). *L'Escola Graduada de Palma, cent anys aprenent (1912-2012)*. Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner Editor, 2012.

COMAS RUBÍ, Francisca. «Localització, anàlisi i utilització de la fotografia com a font per a la història de l'educació: presentació dels projectes desenvolupats en el Grup d'Estudis d'Història de l'Educació de la UIB». COLLELLDEMONT, Eulàlia. (coord.). *Investigar la Història de l'Educació amb imatges*. Vic: Universitat de Vic-MUVIP, 2014, 53-64.

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCÍA, Bernat. *Fotografia i història de l'educació. Iconografia de la modernització educativa*. Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner editor, 2012.

COMAS RUBÍ, Francisca (coord.). FULLANA PUIGSERVER, PERE; GONZÁLEZ GÓMEZ, SARA; MOTILLA SALAS, Xavier; RINCÓN VERDERA, Juan Carlos; SUREDA GARCIA, Bernat. *Guia pràctica per a l'elaboració de treballs històricoescolars*. Palma de Mallorca: Edicions UIB, 2014.

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCÍA, Bernat. «L'Escola Graduada, un segle en imatges». COMAS RUBÍ, Francisca (coord.). *L'Escola Graduada de Palma, cent anys aprenent (1912-2012)*. Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner Editor, 2012, 191-246.

COMAS RUBÍ, Francisca; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat (Editors). *Imatges de l'escola, imatge de l'educació*. Palma de Mallorca: Edicions UIB, 2014. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=653673>

Artículos científicos

COMAS RUBÍ, Francisca; FULLANA PUIGSERVER, Pere; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat. «Una imatge, una historia», *Lluc. Revista de cultura i d'idees*, 3(2013), 52-55.

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat. «Elementos patrimoniales para la creación de un entorno virtual de autoaprendizaje: la incorporación de la fotografía histórica en la formación de profesionales de la educación», *BISEPHE. Boletín Informativo de la Sociedad para la Conservación del Patrimonio Histórico-Educativo*, 7, (2012), 40-45.

COMAS RUBÍ, Francisca; FULLANA PUIGSERVER, Pere; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat. «El proyecto “Una fotografía, una historia”: difusión de fotografías histórico-educativas entre los futuros profesionales de la educación», *BISEPHE. Boletín informativo de la Sociedad Española para el Estudio del Patrimonio Histórico-Educativo*, (2013), 54-58.

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat. «La fotografía como fuente para la investigación y recurso para la docencia en Historia de la Educación», *Nuovo Bollettino CIRSE*, (2013), 87-96.

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat. «Pedagogical innovation and music education in Spain: Introducing the Dalcroze method in Catalonia», *Paedagogica Historica*, 50, 3 (2014), 320-337. URL: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00309230.2014.887123#.U4xjASyKCUk>

GELABERT GUAL, Llorenç; COMAS RUBÍ, Francisca. «El fons fotogràfic de l'Escolania de Lluc». *Educació i Història, Revista d'Història de l'Educació*, núm. 23, (2014), 149-173. URL: http://publicacions.iec.cat/PopulaFitxa.do?moduleName=revistes_cientifiques&subModuleName=&idColleccio=199

GELABERT GUAL, Llorenç; MOTILLA SALAS, Xavier. «Imatge, formació religiosa i educació a la revista il·lustrada Lluc (1921-1973)», *Educació i Història Revista d'Història de l'Educació*, 24, (2014), 103-134. URL: <http://revistes.iec.cat/index.php/EduH/article/view/95961/95588>

MOTILLA SALAS, Xavier. «Presentació: premsa periòdica i història de l'educació», *Educació i Història, Revista d'Història de l'Educació*, 24, (2014), 9-16. URL: <http://blogs.iec.cat/she/2014/12/22/numero-24-deducacio-i-historia/>

SUREDA GARCIA, Bernat; COMAS RUBÍ, Francisca. «La transición en los modelos de la pedagogía del ocio a finales del del franquismo a través de fuentes fotográficas: las colonias de verano de Can Tàpera en Baleares», *Revista Lusofona de Educaçao*, 25 (2013), 159-176. URL: <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=34930940010>

SUREDA GARCIA, Bernat; COMAS RUBÍ, Francisca. «Proposals for women's education in the magazine “Feminal”». *History of Education and Children's Literature*, vol. VIII, núm. 2, (2013), 273-292

SUREDA GARCIA, Bernat; COMAS RUBÍ, Francisca. «La fotografía como instrumento de divulgación del método de María Montessori en Cataluña», *Revista METIS. Mondi educativi. Temi indagini suggestion*, en monográfico «Suggestioni Montessoriane. Ripensare l'umanità a partire dall'infanzia», IV, 2 (2014) URL: <http://www.metis.progedit.com/anno-iv-numero-2-122014-suggestioni-montessoriane-ripensare-lumanita-a-partire-dallinfanzia.html>

SUREDA GARCIA, Bernat; MOTILLA SALAS, Xavier; COMAS RUBÍ, Francisca. «La revista Feminal: fotografía y visualización de la aportación femenina a la renovación educativa en Cataluña 1907-1917», *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria*, Salamanca, 33, (2014), 215-230. URL: <http://revistas.usal.es/index.php/0212-0267/article/view/12635>

Comunicacions presentades a congressos (publicades)

BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel. «La enseñanza de la literatura en la Normal de Baleares durante la II República». *XVIII Coloquio de Historia de la Educación "Arte, literatura y educación"*. Vic (Barcelona), julio de 2015, 31-39. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=575474>

BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel; COMAS RUBÍ, Francisca. «Una aproximació a l'escola a través de les memòries de pràctiques dels estudiants de magisteri: l'escola rural de Gorga», MAYORDOMO, A.; AGULLÓ, M.C.; Pérez, A. (editores). *Mestres d'Escola*. València: CEIC Alfons el Vell, Universitat de València, 2014. 317-334.

BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel; COMAS RUBÍ, Francisca; SUREDA GARCÍA, Bernat. «El día escolar de la no violencia y la paz. Orígenes e internacionalización de una propuesta de educación para la paz». *Education, War & Peace. ABSTRACTS*. Londres: ISCHE 36, 2014, 21-22.

BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel; RABAZAS ROMERO, Teresa. «La escuela en Mallorca durante el franquismo, una aproximación a través de las memorias de prácticas del 'Fondo Romero Marín'», COMAS RUBÍ, Francisca; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat (Eds.). *Imatges de l'escola, imatge de l'educació*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2014, 87-99. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=653673>

BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel; SUREDA GARCIA, Bernat. «La xarxa com a eina per a la recerca de fonts fotogràfiques per a una història de l'educació». COMAS RUBÍ, Francisca; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat (Eds.). *Imatges de l'escola, imatge de l'educació*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2014, 367-376. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=653673>

COMAS RUBÍ, Francisca; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCÍA, Bernat. «Nuevas perspectivas historiográficas: la fotografía como fuente para la historia de la educación», *CIMIE - II Congreso Internacional Multidisciplinar de Investigación Educativa*, Tarragona, vol. 1, 2013, 407-411. URL: http://amieedu.org/cimie/wpcontent/uploads/2014/03/Libro_comunicaciones_CIMIE_13_Volumen_I_Areas.pdf

COMAS RUBÍ, Francisca.; FULLANA PUIGSERVER, Pere; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara. «El retrat escolar, aproximació a un subgènere iconogràfic», COMAS RUBÍ, Francisca; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat (Eds.). *Imatges de l'escola, imatge de l'educació*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2014, 377-388. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=653673>

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat. «Els repertoris fotogràfics per a una historia de l'educació a les Illes Balears». *XX Jornades d'Història de l'Educació. Cohesió social i educació*. Girona: Universitat de Girona, Servei de Publicacions, 2012, 501-515. URL: http://dugidoc.udg.edu:8080/bitstream/handle/10256/8291/div78_CohesioSocialEducacio.pdf?sequence=1

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat; GENÉ GONZÁLEZ, Rosa; LLABRÉS BENEJAM, Maria; PICORNELL RODRÍGUEZ, Maria Immaculada. «La Representació gràfica de la cohesió social en la premsa forana de Mallorca», *XX Jornades d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana. Cohesió social y educació*. Girona: Publicacions Universitat de Girona, 2012. 253-266. URL: http://dugidoc.udg.edu:8080/bitstream/handle/10256/8291/div78_CohesioSocialEducacio.pdf?sequence=1

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat. «Escuela y fotografía, entre el testimonio y la construcción del discurso narrativo», *III Foro Ibérico de Museísmo pedagógico / V Jornadas Científicas de la SEPHE*. Murcia: Universidad de Murcia, 2012, 405-417.

COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat. (2013) «Conocer por la imagen. Del debate historiográfico a la innovación docente a través de la fotografía como fuente para la Historia de la Educación». ESPIGADO, Gloria et. alt. (Eds.) *La constitución de Cádiz. Genealogía y desarrollo del sistema educativo liberal [XVII Coloquio nacional de historia de la educación]*, Cádiz: Universidad de Cádiz – Servicio de Publicaciones, 2013, 823-831.

FULLANA PUIGSERVER, Pere; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; COMAS RUBÍ, Francisca. «La fotografía en els llibres commemoratius dels centres escolars (1939-1975)», COMAS RUBÍ, Francisca; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat (Eds.). *Imatges de l'escola, imatge de l'educació*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2014, 147-157. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=653673>

GELABERT GUAL, Llorenç.; MOTILLA SALAS, Xavier. «Prensa ilustrada, formación religiosa y educación en Mallorca: la revista Lluç (1921-1961)», HERNÁNDEZ DÍAZ, José M^a (ed.): *Prensa pedagógica y patrimonio histórico educativo: contribuciones desde la Europa mediterránea e Iberoamérica*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2013, 187-195

GELABERT GUAL, Llorenç.; MOTILLA SALAS, Xavier. «Los fondos fotográficos de interés patrimonial histórico-educativo de los Misioneros de los Sagrados Corazones de Mallorca», BADANELLI RUBIO, Ana M.; POVEDA SANZ, María; RODRÍGUEZ GUERRERO, Carmen (Coords.). *Pedagogía Museística: Prácticas, usos didácticos e investigación del patrimonio educativo*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2014, 449-458.

GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara.; COMAS RUBÍ, Francisca. «El Diario Escolar de Baleares: valor patrimonial e historiográfico de un suplemento dominical de la prensa ordinaria», HERNÁNDEZ DÍAZ, José M^a (ed.): *Prensa pedagógica y patrimonio histórico-educativo: contribuciones desde la Europa mediterránea e Iberoamérica*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2013, 223-233.

GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; COMAS RUBÍ, Francisca; FULLANA PUIGSERVER, Pere. «La «construcció» del record escolar a través de la fotografia: la «deconstrucció» de dos anuaris col·legials», COMAS RUBÍ, Francisca; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat (Eds.). *Imatges de l'escola, imatge de l'educació*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2014, 159-169. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=653673>

GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; FULLANA PUIGSERVER, Pere; COMAS RUBÍ, Francisca. «Premsa escolar i fotografia: inventari i consideracions inicials acotades a la Mallorca del franquisme», COMAS RUBÍ, Francisca; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat (Eds.). *Imatges de l'escola, imatge de l'educació*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2014, 403-413. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=653673>

GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier. «Fotografía, infancia y muerte. El álbum familiar y los retratos postmortem como instrumentos de construcción social de la memoria», CAGNOLATI, A. y HERNÁNDEZ HUERTA, J. L.: *La Pedagogía ante la Muerte: reflexiones e interpretaciones en perspectivas histórica y filosófica. Simposio de Historia de la Educación. Actas*, Fahren House, 2015, 87-95.

LLINÀS FERRÀ, Bartomeu; SUREDA GARCIA, Bernat. «L'escola de vacances: la memòria gràfica de les colònies escolars de la Transició democràtica a les Illes Balears», COMAS RUBÍ, Francisca; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat (Eds.). *Imatges de l'escola, imatge de l'educació*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2014, 185-198. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=653673>

MOTILLA SALAS, Xavier; GELABERT GUAL, Llorenç. «La fotografia escolar i educativa en l'inici de la premsa il·lustrada a Mallorca entre els segles XIX i XX», COMAS RUBÍ, Francisca; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat (Eds.). *Imatges de l'escola, imatge de l'educació*. Palma, Universitat de les Illes Balears, 2014, 239-251. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=653673>

MOTILLA SALAS, Xavier; GELABERT GUAL, Llorenç. «Fotoperiodisme, revistes il·lustrades i educació a Mallorca (1917-1936)», COMAS RUBÍ, Francisca; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat (Eds.). *Imatges de l'escola, imatge de l'educació*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2014, 253-265. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=653673>

MOTILLA SALAS, Xavier; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara. «La utilización del grabado en *El buen amigo. Periódico para la enseñanza de niños y adultos* de Joan Benejam Vives», XVIII Coloquio de Historia de la Educación "Arte, literatura y educación". Vic (Barcelona), julio de 2015, 409-423. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=575474>

SUREDA GARCIA, Bernat; BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel. «Sindicalismo docente y renovación pedagógica: la revista *Pissarra*», HERNÁNDEZ DÍAZ, José M^a (ed.): *Prensa pedagógica y patrimonio histórico educativo: contribuciones desde la Europa mediterránea e Iberoamérica*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2013, 405-412

SUREDA GARCIA, Bernat; BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel. «L'escola divulgada pel Franquisme: el fons fotogràfic de l'Agència EFE». COMAS RUBÍ, Francisca; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat (Eds.). *Imatges de l'escola, imatge de l'educació*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2014, 277-288. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=653673>

Publicacions derivades del projecte *Published Photographs as a Representation of Changes and Continuities in Schooling*, EDU2014-52498-C2-2-P**Llibres i capítols de llibre**

AULÍ GINARD, Antoni; CÁNOVAS SALVÀ, Joan; COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; SUREDA GARCIA, Bernat. «Arxiu i Museu de l'Educació de les Illes Balears (AMEIB)», ÀLVAREZ DOMÍNGUEZ, Pablo (Coord.). *Los Museos Pedagógicos en España: entre la memoria y la creatividad*. Gijón: TREA, Ediciones (ISBN:978-84-9704-957-3) y Editorial Universidad de Sevilla (EUS), 2016, 213-226.

COMAS RUBÍ, Francisca. «El retrato de recuerdo escolar, fuente histórica y bien patrimonial», COLMENAR, C.; RABAZAS, T. *Memoria de la educación. El legado pedagógico de Julio Ruiz Berrio*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2015, 327-337.

GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier. «La fotografía postmortem infantil y su papel en la evocación del recuerdo y la memoria», GONZÁLEZ GÓMEZ, S.; PÉREZ MIRANDA, I.; GÓMEZ SÁNCHEZ, A. M^a. (Eds.), *Mors certa, hora incerta. Tradiciones, representaciones y educación ante la muerte*. Salamanca: Fahrenhouse, 2016, 39-65. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5873364>

SUREDA GARCIA, Bernat; COMAS RUBÍ, Francisca; MOTILLA SALAS, Xavier; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel. *Les fonts fotogràfiques en la història de l'educació*. Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner editor, 2017.

Tesis

BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel. La ensenyanza primaria en Mallorca (1939-1949). Cultura y prácticas escolares. Tesis doctoral, Palma: Universitat de les Illes Balears, 2017. <https://www.tdx.cat/handle/10803/460905>

Artículos científicos

BARCELÓ, Gabriel. «Photography and school culture in post-war Spain (1939-1945). A look at Majorca», *Encounters in Theory and History of Education* [Queen's University. Kingston. Canadá], 17 (2016), 93-118. URL: <https://ojs.library.queensu.ca/index.php/encounters/article/view/6289>

BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel; COMAS RUBÍ, Francisca; DEL POZO ANDRÉS, María del Mar. «La práctica escolar durante los primeros años del Franquismo», *História da Educação* [Universidade Federal do Rio Grande do Sul. Brasil], 22, 24 (2018), 334-357. URL: <http://seer.ufrgs.br/index.php/asphe/article/view/71710>

BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel; COMAS RUBÍ, Francisca; SUREDA GARCIA, Bernat. «Abriendo la caja negra: la escuela pública española de postguerra», *Revista de Educación*, 371 (2016), 61-82. URL: <http://www.mecd.gob.es/dctm/revista-de-educacion/articulos371/articulosengesp/03barcelobiblingue.pdf?documentId=0901e72b81ffb1b0>

BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel; MOLL BAGUR, Sergi; SUREDA GARCIA, Bernat. «La escuela privada religiosa en Mallorca durante la postguerra. Cultura y práctica escolar», *History of Education & Children's Literature* [EUM, Edizione Università di Macerata. Macerata. Italia], XII, 2 (2017), 191-212. <http://www.hecl.it/>

GELABERT GUAL, Llorenç. «Música Viva: un proyecto integral a partir del canto colectivo», *DEDICA, Revista de Educação e Humanidades*, 9 (2016), 247-261. <http://revistaseug.ugr.es/index.php/dedica/issue/view/518/showToc>

GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; COMAS RUBÍ, Francisca. «Fotografía y construcción de la memoria escolar», *History of Education & Children's Literature*, 11, 1(2016), 215-236. <http://www.hecl.it/>

GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier. «Iconografía de la modernización educativa en España en el contexto de la Ley General de Educación de 1970», *Historia y Memoria de la Educación*, monográfico sobre Fotografía, Propaganda y Educación, 18 (2018) <http://revistas.uned.es/index.php/HMe>

GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; SUREDA GARCIA, Bernat «Discurso pedagógico y defensa del magisterio en Rufino Carpena Montesinos», *Revista História da Educação*, 21 (51), (2017), 229-251. URL: <http://seer.ufrgs.br/index.php/asphe/article/view/60932>

GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; SUREDA GARCIA, Bernat; COMAS RUBÍ, Francisca. «La renovación escolar del Ayuntamiento de Barcelona y su difusión fotográfica (1908-1936)». *Revista Española de Pedagogía*, 75 (268), (2017), 519-539. URL: <https://revistadepedagogia.org/lxxv/no-268/la-renovacion-escolar-del-ayuntamiento-de-barcelona-y-su-difusion-fotografica-1908-1936/101400033980/>

GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; SUREDA GARCIA, Bernat «The healthy child. Photography and the promotion health awareness in schools in Barcelona (1909-1933)». *History of Education and Children's Literature*, Special Issue about "Images of the European Child", XIII, 1 (2018) <http://www.hecl.it/>

MIQUEL LARA, Avelina; COMAS RUBÍ, Francisca. «Fotografía, educación y propaganda durante la Guerra Civil, una aproximación desde Nova Iberia», *Historia y Memoria de la Educación*, monográfico sobre "Fotografía, Propaganda y Educación", 18 (2018) <http://revistas.uned.es/index.php/HMe>

MIQUEL LARA, Avelina; COMAS RUBÍ, Francisca. «The War Child. Childhood photographed in the Republican military press during the Spanish Civil War (1936-39), *History of Education and Children's Literature*, Special Issue about "Images of the European Child", XIII, 1 (2018) <http://www.hecl.it/>

MIQUEL LARA, Avelina; SUREDA GARCIA, Bernat; COMAS RUBÍ, Francisca (2018) «Social and Educational Modernisation in Spain: The Work of Segell Pro Infància in Catalonia (1934-1938)», *Paedagogica Historica*. (online 22-01-2018) URL: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00309230.2017.1417321>

SUREDA GARCÍA, Bernat; COMAS RUBÍ, Francisca. «Álbum photographique scolaire, histoire et configuration de l'identité des établissements scolaires: le cas du collège Sant Josep Obrer de Palma», *Encounters in Theory and History of Education*, 17 (2016), 119-140. URL: <https://ojs.library.queensu.ca/index.php/encounters/issue/view/586>

SUREDA GARCIA, Bernat; GONZALEZ GOMEZ, Sara: «Discurso pedagógico y defensa del magisterio en Rufino Carpena Montesinos», *Revista História da Educação*, 21-51 (2016), 229-251. URL: http://www.scielo.br/scielo.php?pid=S2236-34592017000100229&script=sci_abstract&tng=es

SUREDA GARCÍA, Bernat; MARTIARENA OLIVEIRA, María Augusta. «La fotografía en los orígenes de la difusión de los boy scouts al sur del Brasil y en España 1910-1930», *Historia y Memoria de la Educación*, monográfico sobre Fotografía, Propaganda y Educación, 18 (2018) <http://revistas.uned.es/index.php/HMe>

Comunicacions presentades a congressos (publicades)

BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel. «Los espacios escolares en Baleares durante la postguerra. Una aproximación a través de las “voces” de los estudiantes de magisterio». DÁVILA BALSERA, P. y NAYA GARMENDIA, L.M. (coord.) *Espacios y patrimonio histórico-educativo VII Jornadas Científicas de la SEPHE (Sociedad Española para el Estudio del Patrimonio Histórico-Educativo) y el V Simposium de la Rede Iberoamericano para a Investigação e a Difusão do Patrimônio Histórico Educativo*. [San Sebastián], 2016, 869-880. URL: <http://hdl.handle.net/10810/18512>

BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel. «La escuela primaria durante la postguerra: una aproximación etnográfica a través del caso de Mallorca», Sociedade Portuguesa de História da Educação (HISTEDUP); Sociedad Española de Historia de la Educación (SEDHE). (Coord.). *VIII Encuentro Ibérico de Historia de la Educación*. Lugo, 2016. [en prensa]

BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel; GELABERT GUAL, Llorenç; «Educación vial en Mallorca durante el franquismo. Memoria e imágenes del primer parque infantil (1963)». BADANELLI, Ana M^a; COLMENAR, Carmen; OSSENBACH, Gabriela; POZO, M^a del Mar del; RABAZAS, Teresa; RAMOS, Sara (Eds.). *XIX Coloquio de Historia de la Educación. Imágenes, discursos y textos en Historia de la Educación. Retos metodológicos actuales. Libro de resúmenes*. Madrid: Fundación General de la Universidad de Alcalá, 2017, 62-65. URL: <https://congresosalcala.fgua.es/sedhe2017/ficha/1517/libro-de-resumenes/>

BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara. «Lleure i adoctrinament en temps de guerra. Els campaments de FET y de las JONS a Mallorca», Societat d'Història de l'Educació dels Països de llengua catalana; Universidad de Valencia. (Coord.). «Educar en temps de guerra». *XXII Jornades Internacionals d'Història de l'Educació*. València: Diputació de València. Institució Alfons el Magnànim, 2016, 147-158. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=662956>

BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel; SUREDA, Bernat. «Cultura escolar immaterial en temps de guerra. Els canvis de nom a les escoles de Palma», Societat d'Història de l'Educació dels Països de llengua catalana; Universidad de Valencia. (Coord.). «Educar en temps de guerra». *XXII Jornades Internacionals d'Història de l'Educació*. València: Diputació de València. Institució Alfons el Magnànim, 2016, 387-398. URL: <https://publicacions.iec.cat/PopulaFitxa.do?moduleName=&subModuleName=&idCatalogacio=27369>

GELABERT GUAL, Llorenç. «Música Viva: un proyecto integral a partir del canto colectivo», XIV SIEMAI – *Simposio Internacional Educación Música Artes Interculturales – IX Encuentro de Primavera*. Facultad de Ciencias Sociales y Humanas de Teruel (Universidad de Zaragoza), 13-16 abril 2016.

GELABERT GUAL, Llorenç; MOTILLA SALAS, Xavier. «Es Conservatori, prensa pedagógica y educación musical en Mallorca», HERNÁNDEZ DÍAZ, J. M^a (coord.). *La prensa de los escolares y estudiantes. Su contribución al patrimonio histórico educativo*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2015, 729-744.

GELABERT GUAL, Llorenç; MOTILLA SALAS, Xavier. «Aproximación iconográfica al Conservatorio Profesional de Música y Danza de Mallorca», DÁVILA BALSERA, P. y NAYA GARMENDIA, L.M. (coord.) *Espacios y patrimonio histórico-educativo VII Jornadas Científicas de la SEPHE (Sociedad Española para el Estudio del Patrimonio Histórico-Educativo) y el V Simposium de la Rede Iberoamericano para a Investigaçãõ e a Difusãõ do Patrimônio Histórico Educativo*. [San Sebastián], 2016, 795-811. URL: <http://hdl.handle.net/10810/18512>

GELABERT GUAL, Llorenç; MOTILLA SALAS, Xavier. «Formació religiosa i educació a Mallorca (1936-1939): aproximació iconogràfica a l'aportació de la congregació dels Missioners dels Sagrats Cors de Jesús i Maria», «Educar en temps de guerra». *XXII Jornades Internacionals d'Història de l'Educació*. València: Diputació de València. Institució Alfons el Magnànim, 2016, 275-291. URL: <https://publicacions.iec.cat/PopulaFitxa.do?moduleName=&subModuleName=&idCatalogacio=27369>

GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara. «Fotografías y testimonios orales como recursos didácticos para la docencia en historia de la educación». *V Congreso Internacional Multidisciplinar de investigación educativa*, Sevilla, España, 2016. URL: http://amieedu.org/actascimie16/wp-content/uploads/2016/06/273_A9.pdf

GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel. «Entre fotografías, recuerdos y memoria: resultados de un proyecto de innovación docente», Monge, Carlos; Gómez, Patricia. (Eds.). *II Congreso Virtual Iberoamericano sobre Recursos Educativos Innovadores*. CIREI 2016. Alcalá de Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcalá de Henares, 2017, 241-249. URL: https://www.researchgate.net/publication/318209183_Entre_fotografias_recuertos_y_memoria_resultados_de_un_proyecto_de_innovacion_docente

GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier. «Fotografía, infancia y muerte: el álbum familiar y los retratos postmortem como instrumentos de construcción social de la memoria», CAGNOLATI, A.; HERNÁNDEZ HUERTA, J. L. (coord.). *La Pedagogía ante la Muerte: reflexiones e interpretaciones en perspectivas histórica y filosófica. Simposio de Historia de la Educación. Actas*. Salamanca: Farenhouse, 2015, 87-95.

GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara; MOTILLA SALAS, Xavier. «Escola i infància durant la Guerra Civil: potencialitats i usos didàctics de les fotografies per a la història de l'educació». «Educar en temps de guerra». *XXII Jornades Internacionals d'Història de l'Educació*. València: Diputació de València. Institució Alfons el Magnànim, 2016, 583-595. URL: <https://publicacions.iec.cat/PopulaFitxa.do?moduleName=&subModuleName=&idCatalogacio=27369>

MIQUEL LARA, Avelina; COMAS RUBÍ, Francisca. «Fotografía, guerra i educació a Mallorca: aproximació al discurs iconogràfic de la revista 'Aquí estamos' (1936-1939)». «Educar en temps de guerra». *XXII Jornades Internacionals d'Història de l'Educació*. València: Diputació de València. Institució Alfons el Magnànim, 2016, 305-319. URL: <https://publicacions.iec.cat/PopulaFitxa.do?moduleName=&subModuleName=&idCatalogacio=27369>

MIQUEL LARA, Avelina; COMAS RUBÍ, Francisca. «La representació gràfica la obra educativa del Segell Pro Infància en Catalunya», DÁVILA BALSERA, P. y NAYA GARMENDIA, L.M. (coord.) *Espacios y patrimonio histórico-educativo VII Jornadas Científicas de la SEPHE (Sociedad Española para el Estudio del Patrimonio Histórico-Educativo) y el V Simposium de la Rede Iberoamericano para a Investigaçãõ e a Difusãõ do Patrimônio Histórico Educativo*. [San Sebastián], 2016, 813-823. URL: <http://hdl.handle.net/10810/18512>

MIQUEL LARA, Avelina; COMAS RUBÍ, Francisca. «La revista Nova Iberia. Fotografía, educación propaganda durante la Guerra Civil» BADANELLI, Ana M^a; COLMENAR, Carmen; OSSENBACH, Gabriela; POZO, M^a del Mar del; RABAZAS, Teresa; RAMOS, Sara (Eds.). *XIX Coloquio de Historia de la Educación. Imágenes, discursos y textos en Historia de la Educación. Retos metodológicos actuales. Libro de resúmenes*. Madrid: Fundación General de la Universidad de Alcalá, 2017, 127-130. URL: <https://congresosalcala.fgua.es/sedhe2017/ficha/1517/libro-de-resumenes/>

MOTILLA SALAS, Xavier; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara. «Imagen y proyección pública de la Obra Sindical de Educación y Descanso a través de la Agencia EFE», BADANELLI, Ana M^a; COLMENAR, Carmen; OSSENBACH, Gabriela; POZO, M^a del Mar del; RABAZAS, Teresa; RAMOS, Sara (Eds.). *XIX Coloquio de Historia de la Educación. Imágenes, discursos y textos en Historia de la Educación. Retos metodológicos actuales. Libro de resúmenes*. Madrid: Fundación General de la Universidad de Alcalá, 2017, 135-138. URL: <https://congresosalcala.fgua.es/sedhe2017/ficha/1517/libro-de-resumenes/>

SUREDA GARCIA, Bernat.; COMAS RUBÍ, Francisca. «La representación gráfica la obra educativa del Segell Pro Infància en Catalunya», DÁVILA BALSERA, P. y NAYA GARMENDIA, L.M. (coord.) *Espacios y patrimonio histórico-educativo VII Jornadas Científicas de la SEPHE (Sociedad Española para el Estudio del Patrimonio Histórico-Educativo) y el V Simposium de la Rede Iberoamericano para a Investigaçãõ e a Difusãõ do Patrimônio Histórico Educativo*. [San Sebastián], 2016, 759-771 URL: <http://hdl.handle.net/10810/18512>

SUREDA GARCÍA, Bernat; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara. «Educacionista, una publicación escolar pionera (1912-13)», HERNÁNDEZ DÍAZ, J. M^a (coord.). *La prensa de los escolares y estudiantes. Su contribución al patrimonio histórico educativo*. Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2015, 221-231.

EUROPEAN UNION
EUROPEAN REGIONAL
DEVELOPMENT FUND
"A way to make Europe"

GOBIERNO
DE ESPAÑA
MINISTERIO
DE ECONOMÍA, INDUSTRIA
Y COMPETITIVIDAD

Universitat
de les Illes Balears